

ר' משולם בן נתן: בין נרבון למלאון ובין תדמית למציאות*

אברהם (רמי) ריינר**

א. רקע

מושאו של מאמר זה הוא ר' משולם בן נתן, מחכמי נרבון שבפרובנס, שהיגר לצפון צרפת ושם התפרסם בעקבות פולמוסו עם רבנו תם (תתקי"ג – 1153), גדול חכמי צרפת בעת ההיא ומן המפורסמים שבחכמי ישראל בכל הדורות. הפולמוס לא היה פולמוסו של ר' משולם. הפולמוס כולו הוא מתקפה של רבנו תם שבה ביקר בחריפות יוצאת מן הכלל את פעילותו הלימודית, ההוראתית וההלכתית של ר' משולם בשעה שר' משולם מצא עצמו מסביר את עמדותיו, מתנצל ומגונן עליהם וכן מתכחש לעמדות שייחס לו רבנו תם. מתקפה ייחודית זו לצד הבולטות של רבנו תם כראש וראשון לבעלי התוספות הביאו לכך שדמותו הלימודית והמנהיגותית-הלכתית של ר' משולם כמעט שלא תוארה במחקר בפני עצמה ותיאורה נבנה לרוב על בסיס התבטאויותיו של רבנו תם. התבטאויותיו העסיסיות של רבנו תם נוחות היו לציטוט בספרות המחקר, וכך קרה שר' משולם תואר והוערך בעיקר באמצעות התייחסויות אלו ולא בזכות עשייתו העצמית הלימודית וההלכתית. כך למשל צבי גרין:¹

גם בכנסת ישראל הצרפתית נראה בימים ההם איש מופלא בתורה וחכמה, ארז אדיר על הרי ישראל בימי הביניים – תורני מופלא ... בכל הכבוד הגדול שנחל רבנו תם מבני דורו לא גבה לבו ולא רמו עיניו ויהי נוח וענוותן, נוח לבריות, אוהב שלום ודובר שלום לכל בני עמו. רק אם דימה לראות איזה פריץ בדת לא נשא פנים לאיש ולא חלק כבוד גם לרב. את זאת הראה גם לרב גדול בתורה לרבנו משולם בן נתן ממולן ... לראשונה היו דברי רבנו תם אליו בנחת ... ויהי כאשר עמד ר' משולם על דעתו ויציע לפניו רבנו תם כי יועדו בחצי הדרך ... וכה חזקו דברי רבנו תם על רבנו משולם עדי נכנע לב האחרון...

תיאורו של גרין מוקדש כולו לרבנו תם, ואילו דמותו של ר' משולם, המתואר כ'רב גדול בתורה', מוזכרת כמצע להארת דמותו של רבנו תם. דמותו העצמית של ר' משולם ומה

* לידתו של מאמר זה בהרצאה באקדמיה הישראלית למדעים באדר א' תשפ"ב בערב לציון שלושים שנה לפטירת פרופ' אפרים אלימלך אורבך ז"ל שאת מימיו אנו שותים ואת תורתו אנו לומדים. בין ההרצאה לפרסום הדברים הלכה לעולמה גב' חנה אורבך רעייתו ויהיו הדברים גם לזכרה המבורך של אישה מיוחדת זו. חבריי יהודא גלינסקי, אשר יובל, יהונתן יעקבס, שמחה עמנואל, עוזי פוקס, דוד קשדן, פנחס רוט ושמואל ריינר הגיבו לדברים ותודתי נתונה להם גם כאן. תודה מיוחדת אני חב לפרופ' אפרים קנרפוגל, שהערתו סייעה בידי להגיע למסקנתו של מאמר זה.

** פרופ' אברהם (רמי) ריינר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.

¹ צבי גרין, דברי ימי ישראל, ד, ורשא תרנ"ה, עמ' 232.

שחשוב מכך: עמדותיו הפרשניות וההלכתיות וכן תרומתו לשדה ההלכה אינם נידונים כלל בדברי גרין.

תמונה דומה עולה מתיאורו של אייזיק הירש ווייס:²

אך יותר מכולם התכנע לפניו רבנו משולם בר נתן כתלמיד לפני רבו והוקיר חכמתו כחכמת מלאך האלקים ... ואחד המיוחד בין חכמי הזמן רבנו משולם ב"ר נתן מנרבונא איך בהכנעה ובשפלות רוח נגש אליו, את כבוד עצמו השפיל עד לעפר וכבוד ר"ת הגביה עד לשמים ואף שר"ת בחרב ובחנית יצא לקראתו והכהו בשבט פיו והדאיבו והכאיבו בדברים היורדים חדרי בטן, הוא, רבנו משולם את מקומו לא הניח

דמותו של רבנו תם משתנה מתיאור לתיאור, הנאמר על גבו השחוח והכנוע של ר' משולם שעל פי גרין, ניסה תחילה להתמודד עם רבנו תם, ואילו לדעת וייס היה חכם כנוע וחסר דעה עצמית. שינוי של ממש בדרך שבה יש להעריך את סיבות התפרצות הפולמוס וחריפותו, ואגב כך גם את דמותו של ר' משולם עולה מדברי אפרים אלימלך אורבך ב'בעלי התוספות'. חמישית מהפרק על רבנו תם הוקדש לתיאור הפולמוס, ובסיכמו כתב אורבך:³

עיקר הקפדתו של רבנו תם נובע מתוך זה, שר' משולם ביטל מנהגים מקובלים והנהיג טעויות וקולות לנשים ולטפשים... קולותיו והיתריו של רבנו תם נגעו בעניינים של מאורע ומקרה, דברים שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בהם, או שיש בהם חסרון כיס, היינו בשאלות שהועמדו על ידי תנאי החיים. פסקיו היו מכוונים לבעלי הוראה. ולעומת זאת עסק ר' משולם בשאלות פחות חשובות: 'בדברים שאין בהם ממש', אבל דברים אלה היו בבחינת הלכות של פרהסיא, שלהן התרגלו פשוטי עם והפכו להיות סדרי ציבור, המאחדים את הציבור היהודי, ולא היתה כל סיבה לבטלם ... רבנו תם נוטל לעצמו את סמכות ההבחנה בין מנהגי שטות ומנהגים שאין לסמוך עליהם, לבין מנהגים שהם תרבות טובה, ולא הכחיש את טענתו של ר' משולם שברצונו להטיל את מרותו על מקומות מרוחקים ממקום ישיבתו. ההכרה בצורך לרשות מרכזית, שסמכותה תוכר על ידי קהלות ישראל, עולה מבין שורות דבריו. הכרה זו היתה פרי תנאי התקופה, המגלה סימני התפרקות, שלא שמו להם לב במידה מספקת....

במקום ההסברים הפסיכולוגיים שהציגו את דמותו של ר' משולם זה בכה וזה בכה, הציע אורבך הסברים בעלי גוון סוציולוגי-היסטורי לפולמוס. בהיצג זה קיבלה דמותו של ר' משולם דמות של תלמיד חכם, אלא שגם בו עוצבה דמותו דרך ביקורתו של רבנו תם

² אייזיק הירש ווייס, תולדות גדולי ישראל, מחברת שלישית, תולדות רבינו יעקב בן מאיר איש תם, וויצען תרמ"ג, עמ' 39-42.

³ אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"מ, עמ' 79-83.

ר' משולם בן נתן

כלפיו, כלפי הנסיבות החברתיות של יצירת הפסק, הפצתו וקהל היעד שלו. כך או אחרת למדנתו של ר' משולם ודרכו בתלמוד ובהלכה לא התבררו גם בדבריו של אורבך,⁴ וכפי שכבר העיר יעקב כ"ץ בביקורת שהוקדשה ל'בעלי התוספות':⁵

האם כל זה [=הפולמוס] ניתן לתפיסה רק כביטוי לעצמאותם הגדולה של בני הדור ולא גם במושגים הנוגעים להתפתחות ההלכה גופה?

לאחרונה הוצע ניתוח של תכני הפולמוס וטיעוני המתפלמסים וממנו התקבלו ארבעה צירים מתודולוגיים שעליהם נבנה הפולמוס.⁶ אבקש להציגם כנקודת מוצא לדיון בשאלת דרכו הפרשנית-הלכתית של ר' משולם, ולאחר מכן לפנות לשאלת השפעתו של ר' משולם בצרפת הצפונית, ארצם של בעלי התוספות.

1. פרשנות על בסיס השוואת מונחים – כאשר מופיע בתלמוד מונח כלשהו, הניח ר' משולם שפירוש המונח יהיה זהה בכל מופעיו, בתלמוד בפרט ובספרות חז"ל בכלל. לעומתו פירש רבנו תם בכל המקרים הללו את המונח על פי הקשר הסוגיה וללא מחויבות לדרך הופעתו במקורות אחרים.

2. נגישות ישירה לחומר שאינו תלמודי – ר' משולם ראה במקרא מקור לגיטימי להכרעות הלכתיות ובסיס להבנה ולקריאה חדשה של התלמוד. רבנו תם שלל עמדה זו מכול וכול, וראה בספרות חז"ל בכלל ובתלמוד בפרט את חזות הכול.

3. מעמד החומר התלמודי – ר' משולם ראה את הספרות התנאית והתלמודית כמערכת סגורה האמורה להתפרש מתוך עצמה. לעומתו, ראה רבנו תם במנהג, בפרשנות הגאונים ובספרות האגדה גורם המשפיע על פירוש הסוגיה ועל הכרעותיה.

4. שיקולים חוץ תלמודיים – רבנו תם נהג לבחון את התוצאה ההלכתית המתקבלת מהתלמוד במבחן סבירות חיצוני. כאשר מסקנת סוגיה כלשהי נראתה לו כבלתי סבירה, הוא עשוי היה לשנות את נוסחה או לפרשה בדרך חדשה וזאת גם כאשר המנהג הפעיל תומך במסקנה התלמודית. לעומת זאת, ר' משולם ראה בספר התלמודי ובהשתמעויותיו את פני ההלכה. לדעתו, כשם שאין ספרות הגאונים והמדרש משמשים ככלים להבנת התלמוד והלכתו, כך אין בכוחה של אינטואיציה כל שהיא בכדי לערער את מסקנות התלמוד.

⁴ ובדומה לכך: Irving Agus, 'The Tosaphists' (review), *JQR* 46 (1955–56), pp. 366–378. לדעתו במסע הצלב הראשון התחולל שבר במסורות הלימוד האורליות שקדמו לתנ"ך. בני הדור הבא הקדישו את כוחם לשחזור האובדן ועל דרכי השחזור התפלמסו רבנו תם ור' משולם.
⁵ יעקב כ"ץ, על בעלי התוספות לאפרים א' אורבך, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 346. לסקירת תגובות דומות ולהערכתן ראו: יעקב זוסמן, אפרים אלימלך אורבך: ביו-ביבליוגרפיה מחקרית, מוסף מדעי היהדות, תשנ"ג, עמ' 42–45.
⁶ אברהם (רמי) ריינר, רבנו תם: פרשנות, הלכה היסטוריה, רמת-גן תשפ"א, עמ' 371–398.

ב. נוף מולדתו של ר' משולם - נרבונא

ר' משולם היה, אם כן, חכם עצמאי ובעל מסורת פרשנית-הלכתית שרכש במחוזות הורתו וגידולו. בדרכו צפונה – לצפון צרפת הביא ר' משולם איתו מסורת זו, שמטבע הדברים חלקה על גישות שרווחו בין חכמי צפון צרפת ושאותן ייצג רבנו תם בעוצמה האופיינית לו. חיפוש אחרי שרידי תורתו של ר' משולם מלמד שתיעוד דל בלבד שרד מהתורה שלמד ולימד בנרבונא שבפרובנס, אולם גם ממצט זה ניתן ללמוד. כך, בסופה של תשובה שכתב ר' אברהם בן יצחק [=ראב"י] מחברו של ספר האשכול הוא הוסיף:⁷

אחר שכתבתי כל זה דברתי עם רוב החכמים של כאן [=נרבונא] ר"מ בר' יוסף ז"ל ור' משולם בר' נתן ז"ל ור' יצחק בר' שמואל ז"ל ור' חזקיה בר' אברהם ז"ל ור' דוד בר' יהודה ז"ל והם אומרים ...

ר' משולם נמנה על חכמי נרבונא, שעמם בחר להתייעץ ר' אברהם בן יצחק [=ראב"י] אב"ד.⁸ כיוצא בדבר היא חתימתו על תשובה שבה הותרה קריאת התורה מחומשים כאשר אין ספרי תורה בנמצא. על תשובה זו חתום ר' משולם לצידם של ראב"י ור' משה בן יוסף, החשובים שבחכמי נרבונא בשליש האמצעי של המאה ה"ב.⁹ מתי פעל ר' משולם בנרבונא? תשובה לשאלה זו קשורה בשנת הולדתו של ר' משולם. לדעת אורבך, נולד ר' משולם בשנת 1120.¹⁰ אולם, מכיוון שבשנת 1153 הפולמוס עם רבנו תם היה בשיאו, ומכיוון שסביר שר' משולם היה כמה שנים לפני כן במלאון והתבטא בעניינים פרשניים והלכתיים שעליהם קפץ רוגזו של רבנו תם עליו, קשה ולא בלתי נמנע להניח שר' משולם ישב בהרכב אחד עם זקני נרבונא המכנים עצמם כ"סבי' קודם יציאתו לצפון צרפת. מערך שיקולים זה הביא ככל הנראה את אורבך להוסיף במהדורה המורחבת של בעלי התוספות ש: 'אפשר שר' משולם חזר לנרבונא'.¹¹ כוונת הדברים היא שר' משולם

⁷ תשובות ר' אברהם ב"ר יצחק אב בית דין, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ב, סימן ו', עמ' כח.

⁸ עליו ראו: בנימין זאב בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 31-32; ישראל מ' תא-שמע, ר' זרחיה הלוי – בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 38-50.

⁹ תשובות ר' אברהם ב"ר יצחק, לעיל הערה 7, סימן רי, עמ' קסד. על הרכבים נוספים של בית הדין בנרבונא הכוללים לרוב חמשה חכמים ראו: בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, לעיל הערה 8, עמ' 28. סביר שבהרכב המוזכר בבית הבחירה, פסחים, מהדורת יוסף קליין, ירושלים, תשכ"ד, עמ' קמב, ושבו השתתף ר' יצחק בן מרואן הלוי שנפטר לפני שנת 1134, ר' משולם לא השתתף מחמת גילו הצעיר באותה העת. ראו בנדיקט, שם, עמ' 34; ראו גם המובא אצל רם בן-שלום, יהודי פרובנס – רנסנס בצל הכנסייה, רעננה תשע"ז, עמ' 372. לפי המופיע שם, ר' יצחק היה תלמיד תלמידו של רבנו גרשם שנפטר ב-1028 וברור על כן מדוע ר' משולם אינו חלק מהרכב זה.

¹⁰ אורבך, בעלי התוספות, לעיל הערה 3, עמ' 128.

¹¹ שם, סוף הערה 24*. בהצעה זו סתר אורבך את שכתב בגוף הדברים: 'עוד בעיר אבותיו הגיע להוראה והיה חבר בבית דינם של ר' טודרוס בר' משה ...'

ר' משולם בן נתן

פעל בבית הדין של נרבונא לאחר ששב מצרפת כחכם ותיק ולא טרם יציאתו לשם. אולם, הצעה זו היא בלתי אפשרית מכיוון שר' משולם הלך לעולמו במלאון, בצפון צרפת, כפי שניתן ללמוד מדברי בעל ספר המנהיג:¹²

אך בצרפת בעיר מלאון ראיתי מחלוקת בין החכמים על זה [=על קבורת מת בטלית עם ציצית] והגיד לי הרב ר' ידידיה ז"ל שראה את רבנו משולם מנרבו' שצוה בשעת פטירתו שלא להסירו [=את הטלית] מעליו¹³

ברור שפעילותו של ר' משולם בבית הדין בנרבונא הייתה טרם יציאתו לצפון צרפת שכן שם הלך לעולמו. זאת ועוד, נמעניה של תשובת רבנו תם בסוגיית 'המורדת' שבה נדון להלן הם רבי' שמואל [=הוא רשב"ם, אחיו ומורו של רבנו תם] ורבתינו שבפריש', כך על פי כותרת בספר הישר.¹⁴ מציטוט אחר של התשובה אנו למדים ש'רבתינו' שעזימה ישב רשב"ם בדין בפריז אינם אלא ר' אליהו בן יהודה איש פריס ור' משולם איש נרבונא שלימים הגיע למלאון.¹⁵ לפיכך עלינו להקדים עתה תקופת פעילות בבית הדין של פריז לשהייתו במלאון. להקדים ולא לאחר, מכיוון ששיבתו בדין עם רשב"ם הייתה בסופן של שנות השלושים או בראשיתן של שנות הארבעים של המאה, כעשור ויותר לפני הפולמוס.¹⁶ קשה להניח שמהגר בראשית שנות העשרים לחייו ואולי אף צעיר יותר, יפעל בבית דינה של פריז ודומה שיש בכל האמור להוביל לקביעתו של ישראל תא שמע שר' משולם היה בן גילו רבנו תם, נולד סביב שנת 1100, פעל בבית דינה של נרבונא ורק לאחר מכן היגר לצרפת הצפונית.¹⁷ על קביעה זו ניתן להוסיף עתה שבסמוך להגירתו מנרבונא פעל ר' משולם תחילה בבית הדין בפריז עם רשב"ם ור' אליהו ורק לאחר מכן עבר למלאון, משם ניהל את פולמוסו עם רבנו תם ושם גם הלך לעולמו. פריז הייתה, אם כן, מקום מושבו המתועד הראשון של ר' משולם בצפון צרפת. בעקבות שהשאר ר' משולם מפעילותו בעיר זו אבקש לדון בסעיף הבא.

ג. פריז

שאלה שנשלחה אל רבנו תם מתלמידו ר' משה מפונטואז דנה בתוקפה של צוואת גר שביקש להעביר כספו לקרובו שהיה אף הוא גר. מעמדו ההלכתי של גר הוא כשל קטן

12 ספר המנהיג לר' אברהם בן נתן הירחי, מהדורת יצחק רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תרמט.
13 על ר' ידידיה ראו: אביגדור אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרח"צ, עמ' 339; אורבך, לעיל הערה 3, עמ' 342.
14 ספר הישר, תשובות, מהדורת דוד דבליצקי, בני ברק תשפ"א, סימן כד, עמ' פד.
15 תוספות שעל האלפס לרבינו משה ב"ר יום טוב מלונדר"ש, מהדורת משה יהודה בלוי, בתוך שיטת הקדמונים, קדושין, ניו יורק תשל"ל, עמ' שסד.
16 ראו: ריינר, רבנו תם, לעיל, הערה 6, עמ' 35-36.
17 ישראל מ' תא-שמע, ר' זרחיה הלוי - בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 9-10.

שנולד, ועל כן הוא נטול זיקה משפחתית ומשפטית לבני משפחת המוצא שלו.¹⁸ מקביעה זו נגזר שגר אינו יורש את בני משפחתו שהתגיירו, ובד בבד אינו מוריש להם. מכוחה של הלכה זו קבע התלמוד שגר אינו יכול לעשות פעולות שכוחן המשפטי נובע מדיני ירושה. הרחבה זו מתקבלת מסיפור תלמודי על גר בשם איסור שהיה על ערש דווי וביקש להעביר את כספו, שהיה מופקד בידי רבא, אל בנו הביולוגי – רב מרי שאף הוא התגייר.¹⁹ התלמוד או שמא רבא עצמו הציע מספר הצעות שעשויות היו לסייע במילוי רצונו של איסור ולתת תוקף להעברה, אך את כולן דחה רבא. לענייננו חשובה אחת מהן:

היכי ניקנינהו רב מרי להני זוזי?
אי בירושה - לאו בר ירושה הוא?
אי במתנה - מתנת שכיב מרע כירושה שוויה רבנן, כל היכא דאיתיה בירושה
איתיה במתנה, כל היכא דליתיה בירושה ליתיה במתנה!

לאמור: כוחה של מתנת שכיב מרע בא לה מדיני ירושה, ומכיוון שדיני ירושה אינם חלים על גרים, הרי שגם הפרוצדורה של מתנת שכיב מרע אינה מכשיר משפטי שגר יכול להשתמש בו.²⁰ לשאלה שבאה לפני רבנו תם דמיון רב לסיפור התלמודי.²¹ כספו של הגר מופקד היה בידי אחי השואל הלוא הוא ר' משה מפונטואז. מן השאלה ברור שהאח ביקש להשתלט על הסכום אף על פי שהגר החולה היה מעוניין להעבירו לאחד מקרוביו הגרים. מקריאת השאלה מתברר שר' משה טען בשם אחיו שהוראת העברת הכסף לא תקפה מכיוון שהיא ניתנה בלשון של ירושה שאינה תקפה ביחס לגרים. כך תיאר ר' משה לרבנו תם את השתלשלות הדברים:²²

כי הנה נפטר הגר ואין לו יורשים וחיים לכל ישראל הניח והיה לו ממון ביד אחי קרוב ל'ז ליטרים למחצה לשליש ולרביע [...] כי אחי היה מלמדו מקרא ומשנה לילה ויום. וכאשר ראו העומדים עליו, כי עזה חמה ותקיף ליה עלמא, מתוך קנאת איש מרעהו היו אומרים צוה לביתך, והוא היה משיב להם לא אצוה כי אם מרשות רבי כי אחר דברו לא אשנה [...] באחרונה אמרו לו, אמור שכל נכסיך יירשם גר פלוני שאומר עליו שהוא בן אחותו, [...] ואמר משום ירושה בין בתחילה בין באמצע בין בסוף, שגם העומדים שם כך פירשו לו. [...] ויש רוצים להבריח את אחי לפרשה,²³ ורוצים לסמוך על מה שאמר בשם

18 יבמות סב א ועוד.

19 בבא בתרא קמט א.

20 לניתוח סיפור זה ראו: אברהם (רמי) ריינר, ההומור – מפלטו של החכם: עיון בסוגיה תלמודית הלכתית, מקור ראשון תשס"ט.

21 ראו: אברהם (רמי) ריינר, הגר - האמנם אחיך הוא?: לשאלת מעמד הגרים בצרפת ובאשכנז במאות ה'א-ה'ג, תא שמע; מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ. תא-שמע, אברהם (רמי) ריינר ואחרים (עורכים), אלון שבות תשע"ב, עמ' 760-761.

22 ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, סימן נא, עמ' רכב-רכג.

23 ראו הערת המהדיר, אות ל. אולם מסתבר יותר שכוונת הכותב היא 'לפרישה' = 'לפריז' שבה

ר' משולם בן נתן

הרב ר' יצחק אלפס שאמר בשם רב האי גאון זצ"ל ... והרב ר' משולם מחזיק בכך, אך יד ה' היתה אל אליהו מורנו ומאורנו ולא הודתה לו. וידענו כי מבלעדי אדוני לא ירים איש את ידו ואת רגלו בבית המדרש.

בסכסוך על ירושת גר ביקשו אוהבי הגר ומשפחתו לאלץ את אחי ר' משה לבוא ולהתדיין בבית הדין של פריש, בית הדין המרכזי בצפון צרפת באותה העת.²⁴ ר' משה מזהה את מקור שאיפתם של הללו בידיעתם שבית דין זה פוסק על פי עמדת הרי"ף שמסייעת מבחינה הלכתית לגר להעביר את רכושו לקרוב משפחתו.²⁵ ר' משה ידע גם לספר לרבנו תם שהפסיקה על פי הרי"ף באה ביוזמת ר' משולם שעליו חלק ר' אליהו מפריז המכונה כאן, ולא במקרה, אליהו מורנו ומאורנו. לענייננו, די בזאת שבפונטואז היה ידוע שבבית הדין של פריז יושב חכם בשם ר' משולם שמטמיע את הלכות הרי"ף בפסקי בית הדין. הדבר מגיע עד כדי שקבוצת תומכי הגר ניסו להוביל את הדין לבית דין זה מתוך תקווה שעמדת הרי"ף, שהביא לשם ר' משולם, תהפוך לפסיקת בית הדין כולו. האם תקווה זו התגשמה? ככל הנראה לא. בפנייתו לרבנו תם ר' משה מתאר ויכוח שהתקיים בין ר' משולם, שצייד בפסיקת הרי"ף לבין ר' אליהו איש פריז, שהתנגד לה, ומרוח הדברים משתמע שלא הייתה הכרעה ועל כן התגלגלה השאלה לפתחו של רבנו תם.²⁶ לעומת זאת, מאיגרת אחרת של רבנו תם, זו שהוזכרה קודם לכן ושנמעניה היו דייני פריז – רשב"ם, ר' משולם ור' אליהו – נלמד שהיו מקרים שבהם עמדתו של ר' משולם גברה.²⁷ כך בפתיחת אגרת זו כתב רבנו תם:²⁸

מקול מחצצים, שניהם חנית וחצים, ונוצצים כגחלים, היוצאים ממדורת אש ועצים, יראתי להעמיד עצמי ולחות דעי, את מודעי מודיעי רבי' שמואל ורבותינו שבפריש, פן יוציאו דבה אויבים עד שנים עשר חודש להוציא לעז על הגט המעושה,

פעלו ר' אליהו ור' משולם המוזכרים בהמשך הדברים ושבת דינם נדרש לעמדת הרי"ף בעניין נוסף.

על סירוב נוסף להתדיין בפני בית הדין של פריז, אנו למדים מפנייתו של ר' יוסף מאורלייניש (בכור שור) אל רבנו תם, ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, סימן לו, עמ' קלא: 'ביררתי בפריש לא רצה, ובעירנו אין מי, כי כלם אחים וקרובים לבד רבינו שלמה בר' יצחק, והוא לא רצה ליישב, וביררתי הרמה [=רמרו, מקומו של רבנו תם] מקום שהשכינה שורה'.

ראו רי"ף בבא בתרא דף ע א. לדעת הרי"ף, העיקרון 'מתנת שכיב מרע כירושה שוויהו רבנן' תקף רק כאשר מקבל המתנה הוא קרוב הראוי לרשת את הנפטר. לעומת זאת, אם מתנת שכיב-מרע ניתנה לאדם שאינו יורש טבעי, אזי היא תקפה גם אם היא ניתנה לגר שכאמור אינו בר ירושה.

על ר' אליהו מפריז, ראו אורבך, בעלי התוספות, לעיל הערה 3, עמ' 122–124.

ראו לעיל הערה 15 ובסמוך לה.

ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' פד.

כוונת הדברים היא לפסק שפסקו דייני פריז, ושעיקרו היה אישור כפיית גט בתוך שנים עשר חודשים מתביעת אישה לגט מבעלה בטענת 'מאיס עלי'.²⁹ פסיקת רשב"ם ועמיתיו לבית הדין הפריזאי אינה לפנינו, אולם מתגובתו של רבנו תם ניתן לשחזר חלק מפסקם. מהשחזור מתברר שבית הדין הסתמך על תקנת גאונים שעל סמכותם לתקן תקנות חלק רבנו תם כשכתב:³⁰

ומה שכתב רבי' שמואל שתקנו הגאונים דלא משהינן תריסר ירחי שתא אגיטא אלא כופין אותו. חלילה לרבנו להרבות ממזרים בישראל דק"ל רבינא ורב אשי סוף הוראה. ונהי דהגאונים יכולים לתקן כתובת אשה על המטלטלין או על פי הלכה או על פי דעתם דהיינו ממונא, אבל להתיר גט פסול אין כח בידינו מימות רב אשי ועד ימות המשיח. וזה גט פסול ...

לעניינו של מאמר זה חשוב יותר טיעונו השני של רבנו תם, שממנו אנו למדים שבית הדין הפריזאי, שבו פעל רשב"ם, הסתמך על פסיקת הרי"ף. וכך כתב רבנו תם:

ומה שכתב רבי' שמואל שכתוב בהלכות גדולות³¹ הרב ר' יצחק אלפסי ומשהינן ליה תריסר ירחי שתא אגיטא ובהדין תריסר ירחי לית לה מזוני מבעל הדין הוא דינא דגמרא. נ"ל זה פתרונו [...] ומה שכתב ר' יצחק אבל האידינא בבי דינא דמתיבתא הכי דייני במורדת כדאתיא ואמרה לא בעינא להאי גברא ליתיב לי גיטא יהיב לה גיטא לאלתר. וגם זה פתרונו במורדת בלא פחיתה אבל מוחלת ורוצה [להתגרש לאלתר]³², מגרש לה בלא כתובה אם הבעל רוצה [...] ואם פירש בענין אחר משוינן ליה טועה גמור ומרבה ממזרות.

מניתוח הדברים עולה שרשב"ם וחבריו לבית הדין בפריז פירשו את עמדת הרי"ף כקובעת שאם אישה תובעת גט בטענת מאיס עלי והיא מוחלת על כתובתה, הרי שבית הדין רשאי לכפות את הבעל לתת גט. על עמדה זו חלק רבנו תם, והוא הצהיר שלדעתו בית הדין הפריזאי שפסק כך טועה גמור ומרבה ממזרות. עוד הוסיף רבנו תם שיש לפרש את עמדת הרי"ף כך שבטענת 'מאיס עלי', כאשר האישה מוותרת על כתובתה והבעל נותן הגט

²⁹ ראו כתובות סג ע"ב-סד ע"א.

³⁰ ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' פו. ראו גם: ריינר, רבנו תם, לעיל הערה 6, עמ' 159-157.

³¹ למקורות נוספים המכנים את חיבורו של הרי"ף 'הלכות גדולות' ראו שאול שפר (=שמואל אשכנזי), הרי"ף ומשנתו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 27 הערה 1. תודתי לרב עדיאל ברויאר שהפנה אותי לחיבור זה. אומנם ייתכן גם שהמילה 'גדולות' חדרה בעקבות הצירוף הנפוץ 'הלכות גדולות'. ראו ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' פו ובהערת המהדיר אות טו. השוואת דברי הלכות גדולות לדברי הרי"ף בסוגיה זו מלמדת שרבנו תם ציטט את הלכות הרי"ף ולא את הלכות גדולות. ראו: רי"ף כתובות כו ע"א: הלכות גדולות, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ב.

³² ראו הערת המהדיר שם.

מרצונו, אזי הגט כשר ואין צורך בהמתנת שנים עשר חודש, ובכל מקרה אין כופין את הבעל.

לא רבות הן הפסיקות שנותרו מבית דין הפריזאי בן הזמן ההוא, אולם משתיים שמוכרות לנו בעקיפין: זו הקשורה בירושת הגר וזו שעניינה כפיית גט, מתברר שבית דין זה הסתמך על פסיקות של הר"ף וככל הנראה דרכו באופן עקיף נודעה עמדת הר"ף גם לרבנו תם. כיצד הגיעו עמדות הר"ף לבית הדין הפריזאי ומי הטמיע אותן בו?

מדבריו של ר' משה מפונטואז בתשובה שעניינה ירושת הגר ניתן ללמוד שהיה זה ר' משולם מנרבונא ששילב את תורת הר"ף בפסיקותיו של בית דין זה, עד שכאמור דורשי טובתו של הגר בפונטואז ידעו על מגמה זו וניסו להעביר את הדיון לפריז. אמת. במקרה זה התנגד ר' אליהו להלכת הר"ף וההכרעה בעניין עברה אל רבנו תם. לעומת זאת, בתשובת כפיית הגט אימץ בית הדין הפריזאי את עמדת הר"ף שאותה הכירו רשב"ם ור' אליהו, קרוב לוודאי, מעמיתם לבית הדין הוא ר' משולם בן נתן איש נרבונא, וכך היו אלו לאיזכורים הראשונים של הר"ף ותורתו בצפון צרפת.³³

סביר שבעקבות היכרות ראשונית זו, שהתרחשה בפריז בסופן של שנות השלושים ובתחילתן של שנות הארבעים של המאה הי"ב, החל רשב"ם לגלות התעניינות בספר הלכות הר"ף. התעניינות זו הביאה בסופה לכתיבת תוספות על ספר זה. אמת, תיארוך המועד שבו כתב רשב"ם את תוספותיו על ספר הר"ף אינו יוצא מגדר המסתבר, ולמרות זאת אבקש להציע חלון הזדמנויות משוער.

ד. מקומו של רשב"ם בפולמוס רבנו תם ור' משולם

מורי ישראל תא-שמע עמד על כך שבפירושו לתלמוד לא הזכיר רשב"ם את הר"ף אף לא פעם אחת, וסביר שלו היה מוכר לו ספר הלכות הר"ף, היה מזכירו ולו זעיר פה זעיר שם. מתוך כך קבע תא-שמע: 'יש לאחר את התעניינותו [=בהלכות הר"ף] עד לסוף ימיו'.³⁴ אולם נדמה שאין כל סיבה לאחר את התעניינות רשב"ם בהלכות הר"ף לתקופה מאוחרת כל כך. פירושו של רשב"ם לבבא בתרא ולמסכתות נוספות הוכר בפרובנס כבר בראשית שנות השלושים של המאה הי"ב. ראב"י בעל האשכול מצטט אותו רבות בפירושו לבבא בתרא שנחתם בשנת 1135.³⁵ קרוב אם כן שרשב"ם עצמו סיים פירושו לבבא בתרא לכל המאוחר בראשית שנות השלושים של המאה הי"ב, בהיותו בעשור

³³ רש"י לא הזכיר את ספר הלכות הר"ף ואין לדעת אם שמע את שמעו, אם כי מבחינת לוח הזמנים היה חלון הזדמנויות בן לפחות עשרים שנים, בין פרסומו של ספר הר"ף לפטירתו של רש"י בשנת 1105.

³⁴ ישראל מ' תא-שמע, קליטתם של ספרי הר"ף, הר"ח ו"הלכות גדולות" בצרפת ובאשכנז במאות הי"א והי"ב, כנסת מחקרים, א' אשכנז, עמ' 45-46.

³⁵ ראו: ישראל מ' תא-שמע, יצירתו הספרותית של רבנו יוסף הלוי אבן מיגאש, כנסת מחקרים ב, ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 24; הנ"ל, הספרות הפרשנית לתלמוד, א', ירושלים תשנ"ט, עמ' 194.

החמישי לחייו,³⁶ ובמועד זה לא הכיר עדיין את הלכות הרי"ף. אולם, רשב"ם עתיד להאריך ימים עד 1158 לפחות, ונדמה שאין צורך לדחות את היכרותו עם ספר הרי"ף עד לערוב ימיו.³⁷ פחות מעשר שנים יחלפו בין סיום הפירוש לבבא בתרא שבו לא הוזכר הרי"ף לבין ישיבתו של רשב"ם בדין עם ר' משולם שכפי שראינו הטמיע את עמדת הרי"ף בפסיקותיו ההלכתיות של בית הדין הפריזאי. עוד כעשור יחלוף ובשנת 1153 יתרחש הפולמוס בין ר' משולם לרבנו תם שבו פתחנו את דברינו.³⁸ אבקש עתה להפנות את תשומת הלב למשפטים עמומים המופיעים בפולמוס זה ושמהם נלמד שהן רבנו תם והן ר' משולם ידעו היטב על השפעת ר' משולם על רשב"ם.

באחת מאיגרותיו לר' משולם כתב רבנו תם:³⁹ 'אך ראיתי ענותנותו של רבינו שמואל וחכמי צרפת היא גרמה לך לשאת ראש להיות מורה להפיל חללים'. באיגרת אחרת הוא כתב:⁴⁰ 'ומיום דעתי אותך לא שמעתי ממך כי אם תמיהות. וחלישות של חכמי צרפת וענותנותם גרמה הדיוטות לשמוע לך'. כשתיאר פרופ' אורבך את הפולמוס, הוא העיר כבדרך אגב בקשר למשפטים אלו:⁴¹ 'אין אנו יודעים מה היתה ענותנותם של רבנו שמואל וחכמי צרפת. רבנו תם רומז כאן, כנראה, לחליפת מכתבים עם רשב"ם'. לאור מה שראינו עד עתה, אבקש להציע שרבנו תם היה מודע היטב להשפעתו ההלכתית הפרובנסאלית של ר' משולם על עולמם ההלכתי של רשב"ם ור' אליהו מפריז המכונה בכינוי 'חכמי צרפת' בידי רבנו תם. כפי שראינו, שתי פסיקות בית הדין הפריזאי עליהן נדרש רבנו תם להגיב היו פסיקות שר' משולם היה שותף בהן ובשתיהן הוא הביא עימו את עמדת הרי"ף, שבאחד המקרים התקבלה ובאחד לא, אולם ממד של היכרות והשפעה ניכר בבירור. כאשר התעורר הפולמוס, העדיף רבנו תם לראות בהפנמה זו תוצאה של ענותנות אישית ו'חלישות' ולא תוצאה של הכרת חכמים אלו בלמדנותו של ר' משולם ואגב כך הכרה באיכויותיו הייחודיות של ספר הלכות הרי"ף, הכרה שבאה להם מכוחו של ר' משולם שתפקד כסוכן תרבות של חומר הלכתי שרווח במחוזות ילדותו בפרובנס.⁴² גם ר' משולם מצידו הבין יפה שאימוץ הלכות הרי"ף בידי רשב"ם פועל לטובתו בפולמוס

³⁶ לדעת אלעזר טויטו, פירוש רשב"ם לבבא בתרא נכתב מוקדם עוד יותר וסמוך לפטירתו של רש"י. ראו: אלעזר טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום: עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת-גן תשס"ג, עמ' 68. על פי מסורת המופיעה ב'שלשלת הקבלה', רשב"ם כתב את פירושו לתלמוד עוד בחייו של רש"י, אך מסורתיו של חיבור זה בחזקת אי דיוק. ראו שמחה עמנואל, 'שברי לוחות', ירושלים תשס"ז, עמ' 311.

³⁷ ראו: ריינר, רבנו תם, לעיל הערה 6, עמ' 60, הערה 47.

³⁸ ראו: ריינר, רבנו תם, לעיל הערה 6, עמ' 373.

³⁹ ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' קפב.

⁴⁰ ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' קפה.

⁴¹ אורבך, בעלי התוספות, לעיל הערה 3, עמ' 73.

⁴² על קליטת ספר הלכות הרי"ף בפרובנס ראו: בנדיקט, פרובאנס, לעיל הערה 8, עמ' 21-24;

תא-שמע, רז"ה, לעיל הערה 8, עמ' 68-72; תא-שמע, הספרות הפרשנית, לעיל הערה 35,

עמ' 152-154.

ר' משולם בן נתן

שנכפה עליו, ועל כן לא מפתיע שהוא גייס את רשב"ם לצרכיו הפולמוסיים. למשל, הוא פתח את אחת מאיגרות התשובה שלו לרבנו תם כך:⁴³ 'אנכי הנבזה והנמאס משיב לרבתי רבי' שמואל ורבי' יעקב על שמועות הרוגזות הבטן'. שוב העיר פרופ' אורבך:⁴⁴ 'הוא בחר להשיב גם לרבנו שמואל, אף על פי שהלה לא התערב בכל המשא והמתן, בגלל ענוותנותו שאותה הזכיר רבנו תם'.⁴⁵ בעיני, ההסבר דחוק ואבקש להציע שלא הענוותנות שאותה ייחס רבנו תם לרשב"ם הובילה את ר' משולם להזכיר את רשב"ם. סביר יותר שר' משולם מיען גם את רשב"ם מתוך הכרה ומודעות למידת השפעתו על רשב"ם ובהתאם להערכה שזכה לה מרשב"ם בעקבות השפעה זו שנולדה בבית הדין בפריז שבו, כך נראה, כוחו של ר' משולם היה גדול מזה של רשב"ם. אבקש לחזק טיעון זה מכיוון נוסף. אחד מן הנושאים המרכזיים שבהם ביקר רבנו תם את ר' משולם היה שהוא, ר' משולם, הרבה להגיה את נוסח התלמוד. בתשובתו לביקורת זו הצהיר ר' משולם שהוא לא הגיה ספר תלמוד מעולם אם כי הודה שיייתכן שתלמידיו שילבו הצעותיו בספריהם. אז הוסיף:⁴⁶

באחת לבדה אשיב עליה שמצאתי מחוק בכל ספרי צרפת דלא גרסי בבבא בתרא ודוקא אתרוג וגם מכל הספרים החדשים היתה חסירה, מה הייתי יכול לעשות שלא הייתי מגיה והלא בכל הספרים היא. והרבה כיוצא בהן שמצאתי מחוקין בין מרבנו שלמה בין מרבנו שמואל ולא קראתי תגר עליהם

קטע זה מצביע על מעבר של ר' משולם מהגנה להתקפה. במסגרת התקפה זו הוא הזכיר את העובדה שרש"י – סבו של רבנו תם – ורשב"ם אחיו ומורו של רבנו תם, הרבו להציע תיקונים לנוסח התלמוד.⁴⁷ כידוע לכל לומד תלמוד, פירושי רש"י מקיפים את רובו של התלמוד ובהם מאות רבות של תיקונים נוסח. רשב"ם פירש הרבה פחות ופירושו המוכר ביותר עד היום הוא פירושו לרובה של מסכת בבא בתרא. וכאן הבן שואל: האם זה מקרה שר' משולם בחר להדגים טיעונו דווקא מדוגמה שולית ממסכת בבא בתרא אותה פירש רשב"ם?⁴⁸ סביר בעיניי, שר' משולם בחר דוגמה מפירוש רשב"ם לבבא בתרא בידועו שרשב"ם הוא החוליה החלשה במסגרת פולמוסית זו. במילים אחרות, נוח

43 ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' קפו.

44 אורבך, בעלי התוספות, לעיל הערה 3, עמ' 76.

45 לא רק בפולמוס התייחס רבנו תם לרשב"ם כענוותן. ראו גם: ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' כח: 'כי בקושי גדול אני חולק על רבתי, אך ענותנותו הרבתני להשיב מה בלבבי'. ראו גם מרדכי עירובין רמז תקכה, שם מתואר רשב"ם בפי רבנו תם כ'שפל עיניים'.

46 ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, עמ' קצא.

47 ושניהם זכו לביקורת מרבנו תם בעניין זה בדיוק. ראו ספר הישר, חידושים, מהדורת דוד דבליצקי, בני-ברק תש"פ, הקדמה, עמ' א-ב. על הקשר בין הקדמה זו לבין הפולמוס הנידון כאן ראו: ריינר, רבנו תם, לעיל הערה 6, עמ' 279–289.

48 ראו בבא-בתרא קלז ע"ב רשב"ם ד"ה ואם לאו לא יצא: 'ומה שכתוב בספרים ודוקא אתרוג אבל פריש ורמון לא אריכות פירוש של שוטים הוא ואינו מן הגמרא כן נראה בעיני וכשר'.

היה לר' משולם להזכיר שוב ושוב את רשב"ם שהרי רשב"ם הושפע ממסורותיו הלמדניות והספרותיות. הנה, כתגובה לטענות רבנו תם, טען ר' משולם כי הגהה שולית פרי עטו של רשב"ם הביאה לכך שקטע תלמוד נחקק בכל ספרי צרפת: 'וגם מכל הספרים החדשים היתה חסירה'.

ה. תוספות הרשב"ם על הלכות הרי"ף

רשב"ם שמע על הרי"ף וחיבורו בפריו בראשית שנות הארבעים של המאה השנים עשרה והשנים שלאחר מכן ועד לפטירתו, כאמור לא לפני שנת 1158.⁴⁹ אלה השנים האפשריות לכתיבת מערכת תוספותיו והשגותיו של רשב"ם על ספר הרי"ף, ולעת עתה בלתי אפשרי לתת חלון הזדמנויות מצומצם יותר.⁵⁰

חיבורים המוסיפים, משיגים, מגינים ומפרשים את הלכות הרי"ף נכתבו בספר ובפרובנס קודם לרשב"ם ואל סוגה זו חבר רשב"ם. ראשיתה של תופעה זו היא במפעלו הביקורתי של ר' אפרים מקלעת-חאמדה. ביקורת זו מצאה לה בית והמשך במפעלם של חכמי פרובאנס: ר' משה בן יוסף, ר' זרחיה בעל המאור, ר' יצחק בן אבא מארי בעל העיטור והראב"ד, איש איש בדרכו.⁵¹ ספרות השגות זו נכתבה בצפון אפריקה ובפרובנס, ששם מקובל היה על רבים לראות בספר הלכות הרי"ף ספר הלכה מרכזי ומחייב. לכן השגות החכמים הנזכרים וחבריהם היו מבחינת ניסיון לעצור את הפיכת הרי"ף לספר הלכה סמכותי ואוטוריטטי במרחב בו נולד הספר ובפרובנס בה התקבל. במילים אחרות, ההשגות תפקדו כבלמים שמגמתם למנוע, ממניעים שונים, את השתלטותו של ספר הלכות הרי"ף על הנורמה ההלכתית בעולם תרבותי שבאופן כמעט טבעי הזמין וקיבל את סמכות הרי"ף.

למרות הדמיון החיצוני, שונה לחלוטין תפקידן של תוספות והשגות רשב"ם על ספר הרי"ף. צרפת של רש"י ושל ממשיכיו בעלי התוספות לא קיבלה את מסורת הגאונים ומסורת הלכתית ספרותית אחרת כמחייבת באופן גורף.⁵² בעקבות כך, לא פחות מהממד

⁴⁹ ראו במצויין לעיל הערה 37.

⁵⁰ בחינת ראשוני המצטטים את תוספות הרשב"ם אינה מקדמת לפתרון שאלת מועד חיבור. ראשון המצטטים הוא ר' יואל הלוי חתן ראב"ן ואבי ראב"ה שפעל מאמצע המאה הי"ב ועד סופה ולא ניתן לדעת מתי הכיר חיבור זה ועל כן גם אימתי נכתב. עליו ראו: אפטוביצר, מבוא ראב"ה, לעיל הערה 13, עמ' 39. ר' יואל היה בקשר גם עם ר' יצחק בן שמואל, אחיינו של רשב"ם. לעניין זה ראו: תשובות ר' יצחק בן שמואל מדמפייר, ירושלים, תש"ף, מהדורת פנחס רוט ואברהם (רמי) ריינר, עמ' טז-יח. למצטטים מאוחרים יותר של הגהות אלו ראו: שמא יהודה פרידמן, מתוספות הרשב"ם לרי"ף – סדר נשים ומסכת חולין, קובץ על יד ח (תשל"ז), עמ' 189-190.

⁵¹ ראו: בנדיקט, פרובאנס, לעיל הערה 8, עמ' 24-28; תא-שמע, רז"ה, לעיל הערה 8, עמ' 58-78; על הגהה של ר"י מיגאש תלמיד הרי"ף ראו: בנימין זאב בנדיקט, סיני לא (תשט"ז), עמ' 264-265.

⁵² ראו: תא-שמע, קליטתם, לעיל הערה 34, עמ' 43-61; אברהם (רמי) ריינר, להתקבלותו של

ר' משולם בן נתן

הביקורתי שיש במערכת ההשגות של רשב"ם על הרי"ף, הרי שיש בה ממד של אימוץ מסורת הגאונים והרי"ף בטריטוריה שלא נטתה לקבל על עצמה ספרות הלכתית אוטוריטיבית, קל וחומר, כשזו באה מאזור בעל תרבות הלכתית שונה. זאת ועוד, לימוד תוספותיו של רשב"ם מלמד שבחלק נכבד מהן רשב"ם אינו חולק על הרי"ף אלא מוסיף חומר, מידע ופרשנות למהלכיו ההלכתיים של הרי"ף. יותר מדחיית סמכותו של הרי"ף, יש בהערות רשב"ם על הרי"ף אימוץ מבוקר של מסורת ההלכה שבר"ף והתאמתה לעולם הצרפתי שבו פעל רשב"ם עצמו. במקום שחלק רשב"ם על הרי"ף – חלק, אולם חלק גדול מתוספותיו אינן אלא הוספות של פרטי הלכה ואף הסכמות היוצרות מרחב גדול של שתיקה שבו יכול הקורא את הרי"ף להניח שרשב"ם מסכים עם עמדת הרי"ף ותומך בה. במובנים מסויימים ניתן להשוות בין מגמת מפעלו של רשב"ם לזו של מפעלו של ר' משה איסרליש, הרמ"א, על השולחן ערוך של ר' יוסף קארו. בשני החיבורים מרחב השתיקה מלמד על מרחב שהוא מעבר למרחב השגה וביקורת.

על כתיבי יד של הלכות הרי"ף המכילים תוספות מרשב"ם דיווח לראשונה ר' נתן נטע רבינוביץ ב'דקדוקי סופרים'⁵³ והוא אף העתיק חלק מתוספות אלו על פי שני כתבי היד שעמדו לרשותו.⁵⁴ שמא יהודה פרידמן פרסם מקבץ שיש בו עשרים ושלושה קטעי תוספות מסדר נשים ומסכת חולין, והוא מתבסס על כתבי היד שבהם השתמש בעל דקדוקי סופרים וכתבי יד נוספים. ממקבץ זה עולה התמונה שהזכרה ושליפיה מיעט רשב"ם לחלוק על הרי"ף בתוספותיו. הסעיף הראשון בפרסומו של פרידמן עוסק בדין ירושה ובו אחד הטוענים הוא יורש ודאי ואילו השני לא. במקרה שכזה פסק הרי"ף:⁵⁵

נקוט האי כללא בידך כל היכא דחד ודאי בירושה וחד ספק מוקמינן נכסי בחזקת הודאי ואמרינן להאיך אייתי ראייה ושקול

על הדברים הללו הוסיף רשב"ם:⁵⁶

ואני שמואל מוסיף האי כללא ומשמעו' הללו אנו למדין דאפי' קים האחד וקאי בחצי הממון, [...] והשיני גם הוא ספק באיך חצי הוי הודאי יורש את הכל ואמרי' אין ספק מוציא מידי ודאי כלל. וכן השיבותי לזקני לותר על שאלת של משנת נפל הבית עליו ועל אמו בבבא בתרא [...] ותשוב' אכתבנא בסוף הפרק והוא העיקר ונכוחתי למבין

ספר 'הלכות גדולות' באשכנז, בתוך: לימוד ודעת במחשבה יהודית, חיים קרייסל (עורך), באר שבע תשס"ו, עמ' 95–121.

נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים על מסכת ביצה, מינכן תרכט, עמ' 13. ראו גם: אביגדור אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרח"צ, עמ' 289.

הם כתב יד מרצבכר וכתב יד ברלין. לתיאורם ראו: פרידמן, מתוספות הרשב"ם, לעיל הערה 50, עמ' 195–198.

יבמות, דף יא ע"ב מדפי הרי"ף.

פרידמן, מתוספות הרשב"ם, לעיל הערה 50, עמ' 200.

רשב"ם מסכים אפוא עם עמדתו העקרונית של הר"ף והוסיף עליה מקרה קצה שבו לא חלק על עמדת הר"ף. במאמר מוסגר אבקש להוסיף שניתן לקבוע שעמדת רשב"ם עוצבה שנים הרבה קודם כתיבת תוספותיו על הר"ף. בדבריו ציין רשב"ם שבעניין זה הוא נשאל מ'זקני לותר'⁵⁷ ושתשובתו אליהם מופיעה בסוף הפרק הרלוונטי במסכת בבא בתרא. גם בפירושו לבבא בתרא קנח ע"ב, בסוגיה שעליה מתבסס הדיון, הזכיר רשב"ם התכתבות זו: 'על זאת נשאלתי מרבתי שבלות'ר ותשובתי להם בסוף הפרק צרופות ובחונות'.⁵⁸ אם כן, תחילה כתב רשב"ם תשובה ללות'ר שאותה הזכיר פעמיים – פעם ראשונה בפירושו למסכת בבא בתרא שנכתב, כזכור לא יאוחר מראשית שנות השלושים של המאה ה'ב',⁵⁹ ובפעם השנייה בעת שכתב תוספותיו על הר"ף, ובכל מקרה היא אינה אלא הוספה ולא השגה חולקת. תמונה זו מתחזקת מעיון בכל עשרים ושלושה הקטעים שפרסם פרידמן, עיון המלמד שרק בחמש מתוך ההערות הללו חלק רשב"ם ישירות על הר"ף.⁶⁰ אבקש לחזק טענה זו גם באמצעות פרסום קטע מתוספות הרשב"ם על הר"ף שלא פורסם עד כה ושפרופ' שמחה עמנואל הפנה אותי אליו. תודתי נתונה לו גם כאן.

הר"ף העתיק בספרו מעשה המופיע במסכת גיטין ושעוסק בעבד של שני שותפים ששוחרר על ידי אחד מהם וכך הפך להיות חצי עבד וחצי בן חורין. זה לשון הר"ף:⁶¹

57 המונחים 'חכמי גאונים/זקני לותר' מצביעים על קבוצה מובחנת של חכמים. ראו: סדר היחס המופיע בשו"ת מהרש"ל, סימן כט, עמ' צה: 'ובימיהם היה ר' אלעזר הגדול ור' שמעון הגדול ממגנצא ור' שלמה הבבלי ור' קלונימוס אביו מלוקו ומהם קבלו רבי גרשון ממי"ץ והם היו גדולי לותר' הנקובים בכמה מקומות'. ראו גם: יוסף פראגר, תולדות קהילת מיץ, ירושתנו ב, תשס"ח, עמ' שלד ובהערות 43; 45 ו-47, שם הוכיח פראגר שהמונח 'לות'ר' בספרות העברית בת הזמן כולל גם את המרחב של קהילות שפיירא, וורמייזא ומגנצא. לאור זאת, ייתכן ששואלי רשב"ם המכונים בפיו 'זקני לותר' ו'רבתי שבלות'ר' הם מחכמי הריינוס. לעניין זה ראו עוד: Henri Gross, *GALLIA JUDAICA*, Paris 2011, pp. 293-305; Ismar Elbogen et al., *Germania Judaica*, 1, Tübingen 1963, pp. 160-163. בלוי, להלן הערה 58, הציע את ר' יצחק בן אשר הלוי משפיירא שנפטר ב-1132 וזאת ככל הנראה מכיוון שריב"א מוצג בספרות כחולק על רשב"ם בעניין זה. ראו בבא בתרא קנח ע"ב, תוד"ה נפל; אור זרוע, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים, תש"ע, ג, בבא בתרא, סימן ריב; עמ' תצא; תשובות בעלי התוספות, מהדורת אברהם יצחק איגוס, ניו יורק תשי"ד, עמ' 245. על ריב"א ראו אורבך, בעלי התוספות, לעיל הערה 3, עמ' 165-173. קביעת בלוי אינה אלא הצעה אפשרית ונדמה בעיני שעדיפה ממנה ההצעה שראב"ן איש מגנצא שעמד בקשרי שו"ת מתועדים נוספים עם רשב"ם היה השואל גם בעניין זה. ראו להלן בהערות 65; 66 ובסמוך להן.

58 התשובה המלאה אינה בדפוסי פירוש הרשב"ם שלפנינו, אולם היא הודפסה בשלמותה על ידי משה יהודה בלוי, שיטת הקדמונים – בבא בתרא, ב, ניו-יורק תשמ"ב, עמ' תט-תיג.

59 ראו לעיל בסמוך להערה 36.

60 סעיפים: ב, ג, ה, יא, יג במאמרו של פרידמן.

61 המעשה מופיע בגיטין מ ע"א ומועתק בדף כא ע"א מדפי הר"ף.

ר' משולם בן נתן

ההוא עבדא דהוה לבי תרי קם חד מינייהו שחרריה לפלגיה אמר אידך השתא שמעו בי רבנן ומפסדי ליה מינאי אזל אקנייה לבנו קטן דקטן מיקנא קני אקנויי לא מקני שלחה רב יוסף בריה דרבא לקמיה דרב פפא שלח ליה כאשר עשה כן יעשה לו גמולו ישיב בראשו אנן קים לן בינוקא דמקרבא דעתיה לגבי זוזי מוקמי ליה אפוטרופא [דף מ' ע"ב] ומקרקיש ליה בזוזי וכתוב ליה גיטא דחירותא

מכיוון שעל פי דין המשנה בית דין כופים את מי שברשותו חצי עבד לשחררו, החליט בעליו של חצי העבד להעניקו לבנו הקטן שאותו בית דין אינו יכול לכפות לשחרר העבד מחמת גילו. כתגובה למהלך זה, קבע רב פפא שיש למנות אפוטרופוס ולפתות את הקטן בסכום פעוט של כסף שיביא לשחרור חצי העבד, כך שלאחר כתיבת גט שחרור יהפוך הלה לבן חורין מלא. הסיפור מסתיים במילים 'וכתיב ליה גיטא דחירותא', אולם לא ברור מי אמר לכתוב את גט החירות של העבד – האפוטרופוס שמונה או הקטן בעצמו. הרי"ף נדרש לשאלה זו כשכתב בהמשך דבריו:

יש ששואלין כאן ואומרים וכי מאחר דמוקמינן אפוטרופא למאי הלכתא אמרינן ידעינן בינוקא דמקרבא דעתיה לגבי זוזי ומהדרי רבנן תשובה משום דחיישינן דילמא מסתריך ביה ינוקא בההוא עבדא וכיון דמקרקיש ליה בזוזי מיפייס ולא אתי לאיסתרוכי ביה.

לדעת הרי"ף, האפוטרופוס הוא כותב הגט, ואילו הצורך בהעברת סכום כסף קטן לבעליו הצעיר של העבד נובע מהרצון שהילד יפנים את העובדה שהוא אינו אדונו של העבד יותר. רש"י חלק על עמדת הרי"ף במילים האלה:

ובלאו קרקושי זוזי לא אפשר דינוקא לאו בר כפייה הוא ואפוטרופוסין אין רשאי להוציא עבדים לחירות ולא לחוב ליתומים ... ותינוק זה מקחו מקח וממכרו ממכר במטלטלין כדתנן הפעוטות מקחן מקח וממכרן ממכר במטלטלים ואפוטרופוס מוקמינן לעיין בתקנתו לשומו בדמים מעולים.

לדעת רש"י, האפוטרופוס אינו רשאי לפגוע בנכסי היתומים, ועל כן גם אינו רשאי לשחרר את חצי העבד השייך ליתום. מכיוון שכך הצטמצם תפקידו של האפוטרופוס למניעת טעויות כלכליות שעלול לבצע היתום הרשאי לבצע פעולות מסחריות ואף כאלו הנושקות לשאלות של מעמד אישי. לעניין זה נדרש גם רשב"ם בקטע שבו הוסיף על דברי הרי"ף ותיעד התכתבות מוקדמת שלו:

האיש הזה שהקנה לבנו קטן ת"ח היה שהיה יודע שמי שחציו עבד וחציו בן חורי' כופי' את רבו ומשחררו ולפיכ' אקניי לבנו קטן שהיה יודע שאי' קטן יכול לשחרר דגמר לה לה מאשה וכי היכי דגט של קטן אינו כלום אף שיחרור הכתו' בשמו אינו שיחרור. אל' ודאי על שמי' דאפוטרופ' נכתב הגט שהרי

הפקר ב"ד הפקר כדנפק' לן באלה הנחלות וגו' מה עניין ראשי אצל אבות וכו' ומאשר לא יבא וגו' יחרם כו' זכר ונתנו חכמים גוף העבד לאפטרופ' כדי לשחרר[רן]

ואי קשיא הא דאמרינן אין אפטרופו' רשאי' להוצי' עבדי' לחירות, הכ' התירו הואיל וטובה היא ונחת רוח לקטן ע"י קירקוש זוזי כדא' לקמ' דתני חדא אין האפטרופו' תורמין ומעשרין ומשנינן לא קשי' כאן לאכול כאן להניח אלמ' במקו' שהוא צריך ליתומי' נתנו חכמי' לאפטרופ' את התבוא' שתהא שלו כדי לתרום להאכיל ליתומי' אף כאן הואיל והערי' זה האיש לבטל דברי חכמים התירו לאפטרופוס לשחררו ע"י קירקוש זוזי דמיא דתורם לאכול. והמפרש גיטא דחירות' על שמי' דקטן טעות גדולה הוא בידו.

עמדת רשב"ם ברורה. לדעתו קטן מנוע מלשחרר עבד כשם שאינו יכול לגרש אישה. האפטרופוס הוא זה שרשאי ואף חייב לכתוב גט השחרור, וזאת לאחר שתקנת חכמים הקנתה לו את העבד מכוח הכלל 'הפקר בית דין הפקר'. נוסף על כך טען רשב"ם שהאפטרופוס רשאי למכור העבד מכיוון שבעליו, הקטן, קיבל 'טובה' ו'נחת רוח' בכך שזכה בסכום הכסף.

עמדת רשב"ם קרובה לעמדת הרי"ף,⁶² ועל כן נוכל להוסיפה לרשימה המלמדת שתוספות רשב"ם אינן רשימת השגות ביקורתית אלא תוספות המבססות את מעמדו של ספר הרי"ף. יתרה מזאת, רשב"ם סיים את דבריו בכך שהמפרש שגט השחרור נכתב על שמו של הקטן 'טעות גדולה היא בידו'. כזכור, רש"י הוא שפירש בדרך זו ואף הפליג וקבע שהקטן עצמו כותב את גט השחרור, ובמחלוקת שבין רש"י והרי"ף, בחר רשב"ם בדרכם של גאוני בבל והרי"ף ולא בזו של סבו, שלדעת הנכד 'טעות גדולה היא בידו'. מעבר לכך, קודם שהציג רשב"ם את עמדתו, הוא סיפר את נסיבות גיבושה:

ולאבי מור' הר"ר מאיר וגם לי נשאל שאילה אחר פטירת זקני הר"ר שלוי בר יצחק מזק[ני]ני⁶³ אשכנז שיש להם מחלוקת ביניהם י"מ וכתני' לי' אפטרופ' גיט' דחירותא על שמי' דאפטרופ' וי"מ על שמיא דקטן והנה זאת תשובתי שהשבתי אני

על פי עדותו של רשב"ם, הוא נדרש לסוגיה זו אחר פטירת סבו רש"י ויש בדרך ציון זו בכדי ללמד על קרבת זמנים לאירוע המתואר. רש"י נפטר בקיץ 1105 וסביר שבסמוך לכך כתבו רשב"ם, ואביו את תשובתם ל'זקני אשכנז'. בזמן זה היה רשב"ם בשנות העשרים לחייו.⁶⁴ ככל הנראה, זקני אשכנז שפנו אל ר' מאיר ובנו רשב"ם הם ראב"ן

⁶² כמו גם לפירוש גאון. ראו בנימין מנשה לוין, אוצר הגאונים, גיטין, הפירושים, עמ' 235.

⁶³ ההשלמה בשוליים, ככל הנראה ע"י הסופר.

⁶⁴ לדעת אורבך, בעלי התוספות עמ' 46 נולד רשב"ם בין 1080–1085. תא-שמע, רז"ה, עמ' 42 הקדים את שנת לידתו ל-1075 וגם לאור ממצא זה נראית עמדת תא-שמע.

וחותנו ר' אליקים שפנו לא אחת אל ר' מאיר ובניו בשאלות הלכתיות שונות.⁶⁵ במכתבם תיאר ר' אליקים וראב"ן מחלוקת ביניהם או שמא בינם לבין חכמים אשכנזים שבשמם לא נקבו,⁶⁶ בדיוק בשאלה שבה נחלקו רש"י והרי"ף, שלדעת רש"י הקטן, בעליו של העבד, הוא הנדרש לכתוב את גט השחרור, או שמא – כדעת הרי"ף – האפוטרופוס. קרוב לוודאי שבשלב מוקדם זה לא ידעו רשב"ם ור' מאיר את דעת הרי"ף. לעומת זאת, למרות צעירותו היחסית של רשב"ם, הוא לא היסס מלחלוק על סבו רש"י ולחתום את דבריו בקביעה 'המפרש גיטא דחירות' על שמ' דקטן טעות גדולה הוא בידו. גם אם דבריו של רשב"ם התייחסו למי מ'זקני אשכנז' שפנו אליו, נדמה שאי אפשר להתעלם מהחופש שבו התבטא רשב"ם.⁶⁷ לאור המוצע במאמר זה, יחלפו כשנות דור עד שרשב"ם יפגוש בר' משולם בפריז ושם יכיר במסורות הלמדניות והספרותיות שהלה הביא איתו מפרובנס. משהכיר – למד את ספר הרי"ף והעיר הערותיו שרובן, כמו זו שפורסמה כאן לראשונה מצדדנות בעמדת הרי"ף ותרמו את תרומתן לקליטתו של ספר הלכות הרי"ף כספר בעל חשיבות הלכתית ולימודית גם במרחב הצרפתי ואולי אף מעבר לו.

אמת, קליטה זו משתנה מחכם לחכם ואי אפשר להעריכה כהטמעה מלאה. למשל, על רבנו תם מסופר בסמ"ג פעמיים שהגיה את ספר הרי"ף.⁶⁸ הגהות אלו אינן אלא מחלוקת עם הרי"ף ומחלוקת זו מוצגת כהגהה. וכאן הלומד שואל: האם יש ללמוד מניסוח זה שרבנו תם עבר על ספר הרי"ף והעיר על שוליו כדרך שעשה אחיו רשב"ם? תהא התשובה לשאלה זו אשר תהא, בשני מופעים אלו ובשלישי המופיע בחיבור אחר,⁶⁹ חלק רבנו תם על הרי"ף ובלשון חדה.⁷⁰ לעומת הביקורת על פסיקות הרי"ף, ידע רבנו תם

⁶⁵ ראו ריינר, רבנו תם, לעיל הערה 6, עמ' 30–33. לרשימת ההתכתבויות ראו שם עמ' 31 הערה 17. ראב"ן ציין כחותנו גם אדם בשם ר' ליאונטין, ששאל אף הוא את רשב"ם. לעניין זה ראו אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"מ, עמ' 174. להתכתבות בין רשב"ם לראב"ן ור' ליאונטין ראו: ספר ראב"ן, מהדורת דוד דבליצקי, בני ברק תשע"ב, ג, סימן תקצב, עמ' תשכב.

⁶⁶ עמדת ראב"ן בעניין זה ידועה. ראו ספר ראב"ן, מהדורת דוד דבליצקי, בני ברק תשע"ב, א, סימן עב, עמ' רסט. לדעתו: 'אין האפוטרופין של יתומים יכולין לשחרר עבדים של יתומים אלא בענין זה ע"י קרקוש זווי וע"פ היתומים שיאמרו לסופר ולעדים לכתוב'.

⁶⁷ על האווירה בבית רש"י שאיפשרה ויכוחים בין רב לצעיר ראו אורבך, בעלי התוספות, לעיל הערה 3, עמ' 45–46; אברהם גרוסמן, אמונות ודעות בעולמו של רש"י, אלון שבות תשס"ח, עמ' 27–32. ראוי לציין שלמרות שדברי רשב"ם לא כוונו ישירות לרש"י וכפי שתיאר את הדברים הוא עצמו הרי שהיו שראו את דברי רשב"ם כחולקים על רש"י. ראו: גיטין מ ע"ב, תוד"ה וכתב; תוספות רא"ש, מהדורת חיים בצלאל רביץ, גיטין מ ע"ב, תוד"ה וכתב ליה; חידושי הרשב"א, מהדורת ישראל סקלר, ירושלים תשמ"ז, עמ' שפז.

⁶⁸ סמ"ג, עשין סז; עשין צה. למקבילות ראו: פרידמן, מתוספות הרשב"ם, עמ' 189 הערה 3.
⁶⁹ תשובות רבינו יעקב מרומרוג [רבינו תם], מהדורת יוסף קאפח, קובץ על יד, ז (תשכ"ח), עמ' 95.

⁷⁰ בסמ"ג, עשין סז: 'ורבינו יעקב הגיה על זה, זה אינו; בסמ"ג עשין צה (על פי העתקה בהגהות מיימוניות) 'הגיה ר"ת דבר זה הוא שבוש; בתשובות ר' יעקב מרומרוג: 'מה שפירש הרב

להעריך ובחייב את נוסחי התלמוד שבהלכות הרי"ף. כך התבטא באחת מאגרותיו לר' משולם(!):⁷¹

וכשאתה מוציא דבר מפ"ך ראה ובדוק בשמועות. וגם תראה בגירס' ר"ח תלמיד רב האי ובגירסת רבינו ר' יצחק אלפס תלמידו, כי גירסתם נכונה ומיושרת. שמקומות [יש] שהחמיר ר"ח דלא כהלכתא וגם אין פירוש סברתו מכוון במקומות מועטים, אבל שמועתו עיקר.

אין ספק בעיני שמייעוט מופעי הרי"ף בכתיבתו ההלכתית של רבנו תם וכן התייחסותו וסגנונו אל המעט שציטט, מלמדים יפה על פער העמדות שבינו לבין רשב"ם שהעיר בשיטתיות יתרה, לעיתים אימץ עמדת הרי"ף, לעיתים הוסיף עליה פרטים הלכתיים ובמייעוט המקרים חלק עליה. קרוב לוודאי, שידו של ר' משולם הייתה בדבר וקצפו של רבנו תם על ר' משולם ועצתו להשתמש בהלכות הרי"ף כמקור לנוסח ולא כספר סמכותי הלכתי קשורים בעקיפין גם לעניין זה.⁷²

ועדיין שבה ועולה שאלת ההטמעה. ההצליחה פעילותו של רשב"ם לאזרח את הלכות הרי"ף בצפון צרפת? בעניין זה כתב מו"ר ישראל תא-שמע את הדברים הבאים:⁷³

אין ספק שהרשב"ם גילה התעניינות בספר הרי"ף, שהרי טרח לכתוב השגות והגהות עליו, אך נראה כי לא היו שותפים רבים להתעניינותו בזמנו ועל כן גם לא נתפשטו השגותיו, [...]

אכן, מספר הציטוטים מדברי הרשב"ם בתוספותיו על הרי"ף מצומצם, אולם עלינו לזכור שחלק מתוספות אלו, וכפי שראינו בשתי הדוגמאות שהובאו קודם לכן, הם קטעים שכתב רשב"ם קודם ששילבם לצד הרי"ף בשנים מאוחרות יותר. אם כן, ידיעת חידושי רשב"ם אלו לא הייתה תלויה בהיכרות עם הופעתם בתוספותיו שעל ספר הרי"ף והסבר אחר נדרש כדי להסביר מדוע קטעים אלו לא זכו להיות חלק ממחזור היצירה של חכמי הזמן. לעומת עובדה זו, הרי שכבר שמא פרידמן הפנה לחמישה כתבי יד הכוללים רי"ף עם הגהות רשב"ם, ועליהם הוסיף לי בטובו פרופ' שמחה עמנואל עוד שניים.⁷⁴ כמות כזו

אלפסי ז"ל [...] טעות גדולה טעה.

⁷¹ ספר הישר, תשובות, לעיל הערה 14, סימן מו, ד, עמ' קפה.

⁷² ראוייה לציון בייחודה היא תקנת הנדוניה של רבנו תם אותה הוא פתח במילים: 'מטעם המלך וגדוליו רבותינו יושבי נירבונא'. שמחה עמנואל הראה שבמילים אלו רמז רבנו תם לכך שתקנתו מסתמכת על מנהג יהודי פרובנס בכלל ועל הוראת ר' משולם בפרט. לעניין זה ראו: Simcha Emanuel, The Struggle for Provençal Halakhic independence in the Thirteenth Century, *Hispania Judaica Bulletin* 9 (2013) pp. 11–14. תם, לעיל הערה 6, עמ' 255–256.

⁷³ תא-שמע, קליטתם, לעיל הערה 34, עמ' 45.

⁷⁴ ראו פרידמן, מתוספות הרשב"ם, עמ' 196–197. על המופיע שם יש להוסיף את כתב יד פריז,

ר' משולם בן נתן

של כתבי יד הכוללת את הלכות הרי"ף עם תוספות רשב"ם מדברת בעד עצמה ויש גם בה בכדי ללמד על הטמעת ספר הרי"ף בעולמם של בני צרפת בני הזמן. אבקש להציע שיש בריבוי כתבי היד עדות על התעניינות בהלכות הרי"ף מצד לומדים שלא השאירו חותם על היצירה התלמודית בת הזמן. היו אלו תלמידים שלא הגיעו להוראה או אנשי אינטליגנציית המשנה שחשקה נפשם בתורה. לעומת זאת, כפי שהראו ישראל תא-שמע ואברהם גרוסמן, יעברו עוד יותר משני דורות של חכמים בצרפת ובאשכנז עד שספר הלכות הרי"ף יתפוס את מקומו במחזור הדם הלמדני של בני הזמן.⁷⁵ באותה העת ממש, שימש ספר הלכות הרי"ף על תוספותיו של רשב"ם, כספר לימוד בקרב שכבות עממיות יותר ויצירתיות פחות שלא השאירו חותםם בכתובים, אך היו מסורות ללימוד. את מאווייהם מילאו הללו באמצעות לימוד בקיצורו ההלכתי של התלמוד הלא הוא ספר הלכות הרי"ף. משהתקבל ספר הרי"ף כספר לימוד בידי לומדים אלו, נדרשו עותקים. שבעת כתבי היד הידועים לנו משקפים מציאות זו שממנה למדנו שלעיתים יש להפריד בין תפוצה לבין השפעה.⁷⁶

⁷⁵ הספריה הלאומית, 311 דף 144ב-145א ואת כ"י אוקספורד 549 דף 146ב. תא-שמע, קליטתם, לעיל הערה 34, עמ' 45; אברהם גרוסמן, מאנדלוסיה לאירופה: יחסם של חכמי האשכנזים וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם, פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 16-20.

⁷⁶ תופעה זו שונה מתופעת ריבוי העותקים של הסמ"ק שכן קהל היעד שקבע מחברו אינו קהל מלומדים בלבד וכפי שלמדנו ממחקריו של ידידי יהודא גלינסקי. ראו: Judah D. Galinsky, *The Making of a Medieval Bestseller: Rabbi Isaac of Corbeil's Pillars of Exile and its Readers*, Oxford University Press (forthcoming). לעומת זאת יש דמיון רב בין מה שהוצע במאמר זה בנוגע לרי"ף לבין דרך קליטת הרמב"ם בצרפת בראשית המאה הי"ג. ראו: Judah Galinsky, "The Significance of Form: R. Moses of Coucy's Reading Audience and his *Sefer ha-Mitzvot*," *AJS Review* 35 (2011), pp. 311-320.